

ԺԱՆՆԱ ԲԵՂԱՐՅԱՆ

Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի
հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու

**ՍՈՒՐԱՑԱՆԻ «ԱՆՐԵԱՍ ԵՐԵՑ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. գրական-ստեղծագործական դիմանկար, գրական ժառանգության վերաարժևորում, պատմական ճակատագիր, աշխարհայացքային ըմբռնումներ, պատմական միջավայր, վիպական գործողություններ, պետական անկախություն, անձնուրացության գաղափարատիպ, հոգևոր ամբողջականություն, պայքարի գաղափար:

Ключевые слова и выражения: литературно-творческий портрет, переоценка литературного наследия, концептуальное восприятия исторической судьбы, историческая среда, действия романа, государственная независимость, самоотверженный идеолог, духовная целостность, идеология борьбы.

Key words and expressions: literary-creative portrait, reassessment of the literary heritage, conceptual perception of historical destiny, historical environment, the actions of the novel, state independence, dedicated ideologue, spiritual integrity, struggle ideology.

Գրողի գրական-ստեղծագործական դիմանկարի համապարփակ ամբողջացման մեջ կարևորվում է նրա գրչի ամենափոքր գրառումն անգամ: Այս ելակետից Մուրացանի 19-րդ դարի II կեսի հայ դասական արձակի ինքնատիպ ու վառ արտահայտություններից մեկի թողած հսկա գրական ժառանգությունը ուսունասիրման, արժևորման և վերաարժևորման անսպառ նյութ է: Մուրացանագիտությունն երբևէ լռած չի եղել՝ սկսած հեղինակի առաջին իսկ տպագրած գրական գործից՝ «Ռուզան» պատմական դրամայից: Գրողի ամեն մի վեպ, վիպակ, երևան գալով, գրական շրջանակներում առաջ է բերել ներհակ կարծիքներ, արդարացի, անարդարացի քննադատություններ, գրողի անձը վիրավորող պիտակավորումներ: Բայց Մուրացանը գրական ստեղծագործական կյանք էր մտել գեղագիտական հաստատուն ընթերցումներով, իր ասելիքն ու անելիքը հաստատունապես չափակշռած ու գրական մշակի անխոնջ աշխատանքն աներեր շարունակել է մինչև կյանքի վերջը՝ երբևէ չվայելելով գրողական փառքն ու մեծարանքը, ինչին նա, իրոք, արժանի էր իր գրական

ծանրակշիռ ժառանգությամբ: 1890թ. գրած «Ինքնակենսագրության» մեջ գրողն ամփոփանքով հիշատակում է. «Կշռեցի այն բոլոր հաշվեգրքերն ու թղթերը, որոնք ծայր ի ծայր գրված էին իմ ձեռքով այս 15 տարվա ընթացքում, և ցավելով տեսա, որ այդ բոլորի կշիռը հասնում է մոտ տասն և երկու պուղի: Իսկ եթե ես նյութական մի փոքր ապահովություն ունեցած լինեի և այդ մեքենական աշխատության փոխարեն գրական աշխատությամբ պարապեի, քանի հատորներ կունենայի այժմ: Գիտե՞ք, ինչ մեծ վիշտ է այս ինձ համար»¹: Մուրացանը ստեղծել է խորապես ազգային գեղարվեստական գրականություն. «Ամեն մի գործ ստեղծելու ժամանակ իմ աչքի առաջ ունեցել եմ հայ ժողովուրդը, նրա անցյալը, նրա պատմությունը, նրա տխուր ներկան, լավ եմ գրել, թե վատ, նրա համար եմ գրել, նրան եմ կամեցել իմ մտքերն ու զգացմունքներն հաղորդել: <...> Գրածս միայն հայ մարդու համար է եղած, որի ցավերն զգալու ու ճանաչելու համար անգամ հայ պետք է լինել, ուր մնաց այդ ցավերի մասին գրածները կարդալու ու հասկանալու համար»²:

Ազգի պատմական ճակատագրի դրամատիզմով ու ողբերգականությամբ ապրող գրողի քաղաքական, դավանաբանական, գեղագիտական հայացքները խտացել են նրա գեղարվեստական բոլոր երկերում և երիցս ճշմարիտ է մուրացանագետ Արսեն Տերտերյանը, երբ նշում է. «Մուրացանի ստեղծագործությունն ինքնօրինակ առանձնահատկություն ունի, նա տալիս է ոչ թե տիպեր, այլ գաղափարատիպեր»³: Հատկապես նրա անձնուրաց ու անձնագոհ հայրենասերները հեղինակի գաղափարների, պատկերացումների, աշխարհայացքի կրողներն են: Սա ակնհայտորեն արտահայտված է գրողի պատմական, հայրենասիրական երկերում՝ «Ռուզան» դրամայում, «Գևորգ Մարգալետունի» և «Անդրեաս Երեց» պատմավեպերում:

Եթե «Ռուզան» դրաման՝ տասնամյակներ չիջած հայ բեմից, և «Գևորգ Մարգալետունին» իրենց գեղարվեստական ու գաղափարական ընդգրկումներով մշտապես եղել են հայ գրականագիտական մտքի դիտարկումների առանցքում, ապա «Անդրեաս Երեց» պատմավեպի մասին համեմատաբար քիչ է խոսվել:

«Անդրեաս Երեցն» իր պատմագեղարվեստական արժանիքներով և թերություններով լուսավորում է Մուրացանի ստեղծագործողի ազգային-հայրենասիրական, դավանաբանական ընկալումներն ու պատկերա-

¹ Մուրացան, երկերի ժողովածու, V հատոր, Երևան, 1954, էջ 356:

² Նույն տեղում, էջ 357:

³ Տերտերյան Ա., Մուրացան, Երևան, 1971, էջ 100:

ցումները: Մուրացանն իր գեղարվեստական գործերում, երբ էլ դիմել է հայոց պատմական անցյալին, բարձրացրել է ազգի իր ապրած ժամանակաշրջանի համար կարևոր ու հրատապ հարցեր՝ գալով անհրաժեշտ եզրահանգումների ու պատասխանների՝ բխած իր աշխարհայացքային ըմբռնումներից: Բոլորովին պատահական չէ, որ իր ստեղծագործության գլուխգործոցը և հայ դասական պատմավիպասանության փայլուն էջերից մեկը՝ «Գևորգ Մարգարետունին» սկսել է գրել 1894-1895 թվականների հայկական ջարդերի տարիներին ու լույս ընծայել 1896 թվականին: «Անդրեաս Երեցը» 1897-1898 թթ. տպագրվել է «Լույս» պարբերականում, իսկ ամբողջության մեջ՝ 1908-ին, գրողի երկերի II հատորում: «Անդրեաս Երեցին» առաջին անգամ անդրադարձել է Լեոն, 1904թ. «Բազմավեպում» տպագրած «Ռուսահայ վիպասանությունը» քննադատականի մեջ, որտեղ կուսակցական ոգով առաջնորդվող, զգացմունքային «գրականագետը» Մուրացանին որակում է «անհամբերող, հետադեմ, խավար հասկացությունների տեր, ֆանատիկոս, աղանդավոր, սանձարձակ պարսավագրող, ուղղափառ, հայրենասեր մարդկանց միտքը թունավորող, պատմությունը կեղծող, հրեշավոր մեղադրող, կրքից կուրացած, անվանարկող և գրականությունը պղծող...»⁴: Լեոն բացարձակորեն ժխտում է Մուրացանի ողջ ստեղծագործությունը, նրան համարում ռեակցիոն հեղինակ: Ու ավելի է առաջ գնում, աղավաղելով Մուրացանի բնատեքստը՝ նրան մեղադրում է պատմությունը կեղծելու մեջ: Մուրացանը հանդես է գալիս ընդդիմախոսական՝ «Իմ երկերի քննադատության աղթիվ» հոդվածով՝ «Բազմավեպում» տպագրելու նպատակով: Տարիներ շարունակ հոդվածը մնում է պարբերականի խմբագրությունում: Նշված հոդվածը տպագրվում է «Լույսում» գրողի մահից հետո միայն, 1909թ. 4-րդ համարում: Հոդվածում Մուրացանը՝ մերկացնում է հեղինակի չարամտությունը՝ Լեոյին համարելով քննադատի պատրաստությունից ու բարեխղճությունից զուրկ բթամիտ աշակերտ, ցույց տալիս, որ ինքը հավատարիմ է մնացել Առաքել Դավրիժեցի պատմիչին, թեև որպես գրող իրավունք ունի օգտվելու ստեղծագործողի «քերթողական ազատությունից»: 17-րդ դարի ականատես և ճշմարտախոս պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» Ի է գլխի տակ գետեղված «Տեր Անդրեաս քահանայի նահատակության մասին» վիպական տարրերով ու պատմական փաստերով հագեցած պատմությունն է, որ ընկած է «Անդրեաս Երեց» պատմավեպի սյուժեի հիմքում: Մուրացանը Առաքել պատմիչի յոթ էջ պատմությանը հավատարիմ մնալով՝ (պատմական ժամանակաշրջան,

⁴ Մուրացան, Երկերի ժողովածու, 5-րդ հատոր, էջ 365:

միջավայր, անձնավորություններ) ստեղծում է իր երկրորդ պատմավեպը՝ ոչ ծավալուն վիպական գործողություններով, կոնֆլիկտների լուծման իր ազգային-հայրենասիրական ու դավանաբանական ընկալումների ելակետերով, վիպական գործողությունների մեջ կերպարների հոգեբանական հասունացման ու ամբողջացման Մուրացան գեղագետին հավատարիմ և նախորդ ստեղծագործություններից արդեն հայտնի հնարանքներով, մեթոդներով: «Անդրեաս Երեցը» եթե մրցակից չէ «Գևորգ Մարգպետունուն», ապա բացարձակապես զուրկ չէ պատմա-ճանաչողական, գեղարվեստագեղագիտական արժեքներից: Մուրացանագետներից Արսեն Տերտերյանը, անդրադառնալով Անդրեաս Երեցին՝ որպես անձնուրացության գաղափարատիպի, նրան դնում է Գևորգ Մարգպետունու մոտ՝ շեշտելով նահատակի խիզախությունը, հնարամտությունը, խորաթափանց միտքը, պատրաստակամ գոհվելու ազգի հոգևոր ամբողջականությունը պահպանելու համար: Անդրեաս Երեցին անվանելով փարաջավոր Աղասի՝ գրականագետը Մուրացանին քննադատում է վիպական այն դրվագի համար, երբ Անդրեաս Երեցը հրաժարվում է իր փրկությունից պապական ունիթորություն ընդունելու գնով: «Ի՞նչ հարկավորություն կար այդօրինակ փոքրագույն անոթ դարձնել անձնուրացության այդքան համակրելի հերոսին: <.....> Ո՛չ գեղարվեստական, ոչ էլ հոգեբանական տեսակետով չի կարելի արդարացնել այս դժբախտ դիպվածը, որ միանգամայն ստվեր է ձգում անձնագոհ գործչի, այնքան լավ գծված պատկերի վրա»⁵: Մեր կարծիքով Ա.Տերտերյանին ևս խանգարել են Մուրացանի ազգային, դավանաբանական ընկալումները, ինչի համար Մուրացանը շարունակաբար քննադատության է ենթարկվել հատկապես եվրոպամետ Գրիգոր Արծրունու և նրա կողմնակիցների կողմից: 1915 թվականի հայոց մեծ եղեռնն ապացուցում է, որ Մուրացանը եվրոպական մեծ տիրությունների քաղաքականությունների մեկնաբանություններում ավելի իրատես էր, քան նրա որոշ քննադատներ: Անդրեաս Երեցը՝ որպես անձնագոհության, հայրենասիրության, արտաքին նվաճողի դեմ հավատքի ամրությամբ ու զենքով պայքարողի գաղափարատիպ, նոր շերտ է բացում Մուրացանի կերպարային համակարգում: «Հայրիկ, մի՞թե բռնավորը մարդ չէ, մսից ու արյունից չէ շինված, ինչո՞ւ նա կարող է սպանել, իսկ մենք՝ ոչ, մի՞թե նա սուրը ձեռքին է ծնվել, իսկ մենք՝ շղթայակալ... Զանազանությունը մեր և նրա միջև այն է, որ նա շարունակ բռնաբարում ու կեղեքում է, իսկ մենք հնազանդվում ենք, բայց եթե մի անգամ սովորեինք մահից չվախենալ,

⁵ Տերտերյան Ա., Մուրացան, էջ 105:

եթե որոշեինք քիչ-քիչ մեռնելու փոխարեն միանգամից մեռնել, այն ժամանակ շատ բան միանգամից կփոխվեր»⁶, - սա Անդրեաս Երեց ուսուցչի ազգափրկիչ ուղենշային գաղափարն է: Անդրեաս Երեցն այդպիսինն է Առաքել Դավրիժեցու մոտ, այդպիսինն է նա մնում նաև Մուրացանի գրչի տակ:

1894-1895 թվականների հայկական ջարդերի տարիներին Մուրացանն իր հոգիվածներում և գեղարվեստական գործերում, ընդգծելով ժողովրդի պայքարը թուրք ենի՛չերիների դեմ, մերկացնում է այդ արյունոտ հանդեսների կազմակերպիչներին՝ Սուլթանական Թուրքիային և եվրոպական «լուսավոր» պետություններին: «Տաճկահայաստանը ավերելու գործում հավասար ուժով են գործում թե՛ թյուրքի սուրը, թե՛ եվրոպական «մարդորս» միսիոները», կամ՝ «Հայաստանում թյուրքական սուրը զարհուրելի կոտորած է անում, հարյուր հազարավոր հայեր զոհվում են, նրանց որբերը մնում են փողոցներում, անտուն, անտեր, անխնամ... Եվ ահա երևան են գալիս Եվրոպայի խնամատարներ, պաստյորներ, պատերներ, միսսեր, միսսրիսներ: Մենք ուրախանում ենք՝ քրիստոնեական գթությունն այցելում է ուրեմն մեր թշվառներին-մտածում ենք մենք և ժամ մի շառագունում, որ մի օր թույլ ենք տվել կասկածել «լուսավորյալների» մարդասիրության վրա... Բայց բանից ինչ է դուրս գալիս,-այդ խնամատարները, այդ քրիստոնյա այցելուները, այդ գթության հայրերը ոչ այլ ոք են, եթե ոչ պատերազմի դաշտում դիակ կապտողներ»⁷:

Արևմուտքի բուրժուական պետությունների և Հռոմի պապի գործակալների՝ միսիոներների «լուսամիտ» և «հայասեր» անվան տակ ազգի հոգևոր միաբանությունը խախտող գործունեության դեմ պայքարի գաղափարն է ընկած «Անդրեաս Երեց» պատմավեպի հիմքում: Մուրացանն իր երկի գաղափարի ամենաառաջին և ճշմարիտ մեկնաբանողն է նախ իր պատմավեպի տեսական-հրապարակախոսական նախադրության մեջ, հետո՝ Լեոյին ուղղած ընդդիմախոսական հոդվածում: «Մուրացանագիտության մեջ թերևս Վաչե Պարտիզունին առաջինն է, որ վերանայում է ավանդույթի ուժ ստացած տեսակետները և առաջադրում նոր մեկնաբանություն: <...> Պարտիզունու մեկնաբանությունները հիմնավոր են և ընդլայնում են վեպի բովանդակության և ճանաչողական նշանակության ըմբռնումը»⁸: Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը «Մուրացան» մենագրության մեջ «Անդրեաս Երեցի» գլխավոր միտումը ազատագրական

⁶ Մուրացան, երկերի ժողովածու, հ 5, էջ 427:

⁷ Նույն տեղում, էջ 250:

⁸ Սարինյան «Մուրացան» Երևան, 1976, էջ 277:

գաղափարաբանությունն է համարում, Անդրեաս Երեցին բնորոշում որպես գեղարվեստաճրագրային գաղափարատիպ: Անդրեաս Երեցը աներեր է իր հավատամքի մեջ. եթե քո ազգային եկեղեցու հավատքին չես, ուրեմն մեռած ես ազգիդ ամբողջության համար: Մուրացանը կերպարը կերտում է ոչ միայն արտաքին գործոնների ներագդեցության տակ, այլև՝ ելնելով իր ներքին համոզմունքներից ու հնարավորություններից, մանավանդ որ նա բազմիցս շեշտում է իր միտումնավոր գրող լինելու հանգամանքը: 17-րդ դարասկզբի պատմական իրադարձությունների ֆոնի վրա Մուրացանը «Անդրեաս Երեցի» գեղարվեստական հյուսվածքում առաջ է քաշում մեր ազգի համար հարակա խնդիրներ՝ հոգևոր-քաղաքական անկախության և միաբանության խնդիրները: Եթե պարսկական տիրապետությունը, իր դաժան արտահայտությունների մեջ, ներքին չարիք է, ապա կրոնական այլադավությունը՝ արտաքին չարիք: Մուրացանի և նրա իդեալ հերոսի՝ Անդրեաս Երեցի պայքարը ուղղված է «ունիթոր» կոչված պապականների դեմ. «Նրանք ավելի վնասակար տարր են, քան կեղեքիչ պարսիկները: <...> Պարսկի տված վնասը նյութական էր և ժամանակավոր, մինչդեռ սրանցը տեսական էր և հոգևոր: Պարսկի հարվածը շուտով կմոռացվի, իսկ սրանց տվածը դարերի ընթացքում ազգի մարմնի մեջ վերք ու թարախ, կսկիծ ու վիշտ պիտի գոյացնի...»⁹:

Ազգային պետական անկախության բացակայության պայմաններում ազգի հոգևոր միասնականությունը դառնում է ազգապահպանության առաջնահերթ գործոններից մեկը: Խոսելով արյունառուշտ Շահաբասի ավերածությունների մասին՝ Մուրացանը «Անդրեաս Երեցի» «Նախադրությունում» հատկանշում է. «Մրա վրա էլ պետք է ավելացնել «ունիթոր» կամ միաբանող կոչված պապական արքանյակների սխրագործությունները, որոնք դեռ 13-րդ դար ու կեսից են մուտք գործել մեր աշխարհը և ամեն տեղ տարածվել: <...> Անհավատներին քրիստոնեություն քարոզելու փոխարեն, դրանք նահատակ հայ ժողովրդի անդամներն էին որսում, հայրենի եկեղեցուց հեռացնում և միաբանող լինելու փոխարեն՝ բաժանող ու պառակտող հանդիսանում՝ հեռացնելով որդին ծնողից, եղբայրը՝ եղբորից, կինը՝ ամուսնուց: <...> Մահմեդական հրեշների թողած պակասը դրանք էին լրացնում և դեռ մի բան էլ ավելի, որովհետև մահմեդականները նյութապես էին կեղեքում, իսկ դրանք՝ հոգեպես և բարոյապես»¹⁰: Մուրացանի գեղարվեստաճրագրային գաղափարատիպը գնում է գիտակցական նահատակության, միայն չխախտվի ազգի

⁹ Մուրացան, երկերի ժողովածու, 5-րդ հատոր, էջ 246:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 184:

բարոյական ամբողջությունը. «Հայոց եկեղեցին գորավոր է, և նա յուր հիմքը փորող բազուկները կջախջախեն...»¹¹:

Հոգևոր առաջնորդի՝ տեր-Անդրեասի նահատակ լինելու վտանգի փաստը միաբանում է ժողովրդին. առանձին խմբերով Շահի ոտքն են գնում Անդրեաս Երեցի ներման խնդրանքով, բայց մերժվում են: Շահը չի մերժում միայն պապականներ տեր Երազմոսին և տեր Չիտտադինիին. հայ հոգևորականի պատճառով չպիտի վտանգվեն երկու հզոր քաղաքական ուժերի նորմալ հարաբերությունները: Վեպի գլխավոր հերոսն իր նահատակությամբ, հերոսուհին՝ Վարդուհին, իր վրեժխնդրի արարքով ստիպում են նվաճողին ու գերեվարողին գալ կարևոր հետևության. Որքան էլ մենք նրանց չնչին արարածներ համարենք, այնուամենայնիվ, պիտի խոստովանենք, որ նրանք էլ մեզ նման զգայուն մարդիկ են, նրանք էլ մսից ու արյունից են կազմված և մեզ պես էլ ունեն պատվո զգացում: Սրջյունները որքան էլ փոքր են ու չնչին, այնուամենայնիվ, կարող են տապալել կաղամախը, եթե շարունակ նրա արմատը փորեն: <...> Չպետք է ուրեմն մենք նրանց համբերությունը սպառենք: Ժողովրդի հուսահատությունից առաջանում է հեղեղ, որ տապալում է ամենագորավոր ամբարտակներին անգամ»¹²: Վեպի կերպարներից մեկի՝ Ամիրգյունե խանի այս եզրահանգման մեջ ազգի՝ որպես համահավաք ուժի հզորության գիտակցումն է, նրա միասնական պայքարի ու անկախացման գաղափարի արտահայտությունը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբի հայոց անբարենպաստ քաղաքական պայմաններում հայրենասեր գրողի նման գաղափարաբանությունը նրան անհույս երագողի ու ժողովրդի ստոր կրքերը «գրգռողի» որակում պիտի բերեին: Սակայն ժամանակներն ապացուցել են, որ գրական ծրագրային-քաղաքական երկերը, ծնվելով ներկայի հրամայականի տակ, միտվում են ապագա՝ բոլոր ժամանակների համար ապահովելով իրենց այժմեականությունը:

Ժ. Բեգլարյան

**Մուրացանի «Անդրեաս Երեց» պատմավեպի քաղաքական ու դավանաբանական շեշտադրումները
Ամփոփում**

Հոգվածում վեր է հանվում Մուրացանի «Անդրեաս Երեց» պատմավեպի տեղն ու նշանակությունը գրողի գրական ժառանգության մեջ, նշվում, որ «Անդրեաս Երեցը» գրականագիտական վերաարժևորման

¹¹ Նույն տեղում, էջ 337:

¹² Նույն տեղում, էջ 341:

անհրաժեշտություն ունի, որքանով որ նրանում արտահայտված քաղաքական և դավանաբանական շեշտադրումները աշխարհաքաղաքական ներկա պայմաններում արդիականություն են հաղորդում վեպին և հատկանշում նրա մնայուն տեղը դասական հայ պատմավիպասանության մեջ:

Ж. Бегларян

**Политическая и религиозная акцентировка исторического романа
Мурацана “Поп Андреас”**

Резюме

В статье рассматривается место и значимость исторического романа Мурацана “Поп Андреас” в литературном наследии писателя. Отмечается, что роман “Поп Андреас” нуждается в литературоведческой переоценке, поскольку выраженные в нем политические и религиозные акцентировки придают роману актуальность в современных геополитических условиях и отмечают его стабильное место в ряду классических армянских исторических романов.

Zh. Beglaryan

**Political and Religious Accentuation of Muratsan’s
Historical Novel “Pope Andreas”**

Summary

The article considers the place and significance of Muratsan’s historical novel “Pope Andreas” in writer’s literary heritage. It has been mentioned that novel “Pope Andreas” needs a literary reassessment because political and religious accentuations expressed in it give topicality to the novel in modern geopolitical conditions and mark its stable place among classical Armenian historical novels.